

**АСАБЛІВАСЦІ СІНТАКСІЧНАЙ АРГАНІЗАЦЫІ ЛЕТАПІСНАГА
ТЭКСТУ (НА МАТЭРЫЯЛЕ «ЛЕТАПІСЦА
ВЯЛІКІХ КНЯЗЁЎ ЛІТОЎСКІХ»)**

В. К. Мароз

Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа

*Цэнтра даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі,
вул. Сурганава, 1/2, 220072, г. Мінск, Беларусь, valuantinamaroz@gmail.com*

Прадметам гістарычнага сінтаксісу выступаюць тыя змены, якія адбываюцца ў мове на працягу яе развіцця, У беларускім пісьменстве з развітай сістэмай тэкстаў рознай жанравай прыналежнасці летапісанне заняло цэнтральнае месца ў даўняй беларускай літаратуры. Параўнальна-гістарычнае даследаванне летапісных спісаў дазваляе раскрыць тыпалогію сінтаксічных канструкцый як на пэўных часавых адрэзках у старажытным перыядзе беларускага літаратурна-пісьмовага функцыянавання мовы, так і адсачыць трансфармацыю пэўных архаічных форм у сінтаксічнай сістэме сучаснага нарматыўна апрабаванага выкарыстання моўных сродкаў. У артыкуле на аснове аналізу лінгвістычнага матэрыялу летапісных спісаў Слуцкага (першая палова XVI ст.) і Рачынскага (канец XVI ст.) праілюстраваны працэсы трансфармацыі канструкцыі «давальны самастойны» ў беларускай літаратурнай мове старажытнага перыяду.

Ключавыя словы: беларуская літаратурная мова старажытнага перыяду; беларускае летапісанне; сінтаксіс летапіснай мовы; розначытанні на сінтаксічным узроўні; канструкцыя «давальны самастойны».

Старажытны перыяд развіцця беларускай літаратурнай формы мовы (XIV–XVIII стст.) характарызуецца актыўным назапашваннем рукапісных і друкаваных помнікаў пісьменства разнастайнай жанравай скіраванасці. Агульнае багацце пісьмовай спадчыны на беларускай мове вымяраецца сотнямі тысяч экзэмпляраў: у даўняй беларускай літаратуры афіцыйна-справавыя, навуковыя, вучэбныя, публіцыстычныя, літаратурна-мастацкія і рэлігійныя творы ўтваралі тры жанрава-стылістычныя разнавіднасці – юрыдычна-справавую, свецка-мастацкую і канфесійную.

Вызначэнне асноўных прынцыпаў мовазнаўчага даследавання таго ці іншага помніка пісьменства патрабуе дакладнага ўяўлення пра яго структуру і гістарычныя шляхі фарміравання. Так, пры вывучэнні твораў беларускага летапісання неабходна браць пад увагу, што звесткі ў іх маглі падавацца як у храналагічным парадку, так і ў форме літаратурна-сюжэтнага твора. Першым летапісам, створаным паводле новай кампазіцыйнай структуры, адрознай ад летапісання ўсходнеславянскага

перыяду, стаў «Летапісец вялікіх князёў літоўскіх» (канец XIV – пачатак XV ст.). У гісторыі беларускага пісьменства ён займае адметнае месца і ў адпаведнасці з агульнапрынятай класіфікацыяй уваходзіць у тры летапісныя зводы: I звод – «Беларуска-літоўскі летапіс 1446 г.», II звод – «Хроніка Вялікага княства Літоўскага і Жамойцкага», III звод – «Хроніка Быхаўца» [2, с. 182–189].

У аснову «Летапісца вялікіх князёў літоўскіх» пакладзена дакументальна-гістарычная аповесць пра сыноў Гедзіміна, страту Кейстута, зняволенне і выратаванне Вітаўта, жаніцьбу і каранацыю Ягайлы. Пазней да гэтай першай летапіснай часткі былі далучаны фрагменты пад умоўнымі назвамі «Аповесць пра Падолле», «Пахвала Вітаўту», «Смаленская хроніка». Неаднароднасць складу «Летапісца вялікіх князёў літоўскіх» пацвярджаецца выразным размежаваннем тэксту паводле фанетычных рысаў (наяўнасць поўнагалосся і няпоўнагалосся), марфалагічных (ужыванне канчаткаў *-аго* ў родным склоне назоўнікаў мужчынскага і ніякага роду, дзеяслоўных формаў аорыста), сінтаксічных (выкарыстанне канструкцыі «давальны самастойны» і замена яе іншымі сінтаксічнымі формамі) і інш. Разам з тым нельга абысці ўвагаю праяўленне не толькі ў асобных частках аднаго спісу рознаўзроўневай моўнай варыянтнасці, але і ў летапісных спісах розных зводаў. Напрыклад, у складзе канструкцыі «давальны самастойны» назіраецца частая замена архаічнай формы дзе-епрыметніка *бывшоу* (Віл.), *сушу* / *суцю* (Сл., Акад., Супр.) у спісах I летапіснага зводу новымі для тагачаснай пісьмовай мовы формамі дзе-епрыслоўя ў спісах II і III летапісных зводаў: *buduczy* (ХБ), *живучи* (Еўр.), *мешкаючи* (Арх., Рум., Рач., Крас.), *miąszkaiąci* (Альш.). Спісы, рэдакцыі і зводы летапісаў агульнадзяржаўнага перыяду летапісання (XIV–XVII стст.) насычаны розначытаннімі як паказчыкамі нарматыўнай варыянтнасці, што дае магчымасць на ўзроўні сінтаксісу праводзіць назіранні з улікам змен у лексіка-граматычнай спалучальнасці слоў у сінтаксічных канструкцыях, пераарыентацыі лексічных сродкаў у складзе простага і складанага сказаў і інш. Разгляд сінтаксічных асаблівасцей, праяўленых у летапісных розначытаннях «Летапісца вялікіх князёў літоўскіх», мае на мэце выявіць факты эвалюцыйных зменаў, якія б дазвалялі гаварыць пра свядомы характар нармалізатарскай дзейнасці летапісцаў. Так, параўнальны аналіз летапісных спісаў Слуцкага (першая палова XVI ст.) і Рачынскага (канец XVI ст.) ілюструе працэс трансфармацыі канструкцыі «давальны самастойны» ў беларускай літаратурнай мове старажытнага перыяду. Па Слуцкім спісе назіраецца паслядоўнае выкарыстанне «давальнага самастойнага» як паказчыка царкоўнаславянскага моўнага ўплыву ў галіне сінтаксісу, у той час як у адпаведных сказах паводле спісу Рачынскага, які перапісваўся прыклад-

на на 50 гадоў пазней, у сінтаксічнай арганізацыі тэксту адбыліся відавочныя змены.

Найперш звяртае на сябе ўвагу фармальная замена ў складзе канструкцыі «давальны самастойны» архаічных формаў дзеепрыметніка на дзеепрыслоўе: **Князю великому Витовту суцу в Немцах у мистара у Марьине городѣ**, присла к нему король посла и з братомо своимь Скиргайломь, а рекучи: «Больши того, брате, не теряи земли Литовское, очыны нашее и свояе, а поди, братѣ, к намь у мирь и у велику любов братскую, возми собѣ великое княжение у Вилни, стол дяди своего, великаго князя Олькирда и отца своего великакого князя Кестутия (Сл., л. 24–24 аб). – **Таке ж князю Витовту, будучы в Нѣмцох в мистра, в Марыином городку, прислал к нему король полскии Якгеило, рекучы: «Брате милыи, больш того не кази земли Литовское и не пустошы отчизны свое и наше, а поиди к нам у еднане и у великую братскую прыязнь, возми собѣ великое кнежене Вилню и сядь на столцы дядка своего, великого князя Олкгирда, и великого князя Кестутя, отца своего» (Рач., л. 258); Суцу же ему у Немцах у Марьине городѣ у мистра, и приехавши к нему мнози князи и бояре литовскии, и он же начне воевати помочю немецкою Литовскую землю (Сл., л. 12) – И князю великому Витовту, мешкаючи там у Нѣмцох, приехали там князи многие и бояре литовские, и почнетъ Витовт воевати землю Литовскую с помочю немецкою (Рач., л. 253); Князю Глебу сидяцю у Смоленську и нача в непослушании быти великому князю Витовту (Сл., л. 31) – И князь Глѣб Светославович седечы на Смоленску и будетъ непослушон князя великого Витовта, и князь Витовт послал к нему послы о справу, и он ся того не справил (Рач., л. 260); Ту же ему княжацю у Киевѣ, бысть же некто Фома, чернецъ Изуфов, держа намесничество от митрополита у святое Софьи на митропольемь дворѣ (Сл., л. 29 аб) – И будучы князю Скиргайлу в Киеве, был нѣкто у Киеве Фома чернецъ Изуф, держал намѣстничество от митрополита у святое Софѣи (Рач., л. 260). У спісе II зводу Рачынскага таксама чытаем: **Будучы великому князю Ксидимину пры старости своеи, и сплодил сем сынов, а осмую дочку, именем Ганну, которую дал до Ляхов в малженство сыну Казымерову Владиславу Локетку, коли писано от божого нароженя тисеча трыста двадцатого году (Рач., л. 246); И пануючы Кестутю на Троцэх и на Жомоити, и слышал дѣвку на Полоньдзэ, именем Бируту, которая ж дѣвка богом своим подлуг обычаю поганского пошлюбил а чыстость ховати, и сама была хвалена от людеи за богиню (Рач., л. 247); И ездечы князю великому Кестутю от Троков за милю, и сподобалося ему мѣсто велми подобно****

межы озер, и он там поселился, и город заложыл, и назвал его Новые Троки, и перенесетъ столец свои на Новые Троки з Старых (Рач., л. 247).

Ёсць выпадкі поўнай замена канструкцыі «давальны самастойны» на сказ, ускладнены дзеепрыслоўным словазлучэннем: *Ан князю Святославу ставшу у города и бивши пороки град Мьстиславль на третей недели у пятницу, яко услыша князь Свяцьславль, яко идетъ на него князь великии Скиргаило с братьею, он ж сполчивъ вои своя и поидѣ противу имь* (Сл., л. 18) – *И князь Светославль, стоечы под Мстиславом добываючы города, и услышал тое, што идетъ на него Скиргаило с князем великим Витовтом и з братею своею, и собравши воиско свое, и поидеть против их* (Рач., л. 256).

Найбольш частыя змены – поўная пераструктурызацыя сказа, у якім на месцы «давальнага самастойнага» маем прэдыкатыўны цэнтр – дзейнік, выражаны назоўнікам, і выказнік, выражаным асабовай формай дзеяслова: *А людскои заставе, у Высокомъ городе тогда сущу, и не пустиша у градъ князя* (Сл., л. 22 аб). – *А короля полского была застава людская на Вышшом городѣ, и не пустили князя Витовта у город.* (Рач., л. 257); *А князю великому тогда Витовту держачи Луческъ и всю землю Волянскую, а в Литовской земли очину свою* (Сл., л. 19 аб) – *А князь великии Витовт тогда держал Луческ и всю землю Волянскую, а в Литовской земли тогда мѣл отчызну свою* (Рач., л. 256); *Тогда бо Скиргаилу отехавшю к Полоцку, а князь великии Витовтъ приидѣ к Вилни, хотя ю засести, а кнегини великаа его Анна бе тогда у Городнѣ* (Сл., л. 20) – *А Скиргаило тогда ехал к Полоцку, а князь Витовт поехал до Вилни, хочечы Вилню засести* (Рач., л. 257); *А князю Володимиру Ольгирдовичу тогда сущу в Киевѣ и не восхотѣ покоры учинити и чоломь ударити великому князю Витовту* (Сл., л. 28 аб) – *Тое ж опят весны поидеть князь Витовт к Подолю, а князь Володимер Ольгирдович тогда был у Кieve и деръжал Киев и не хотѣл покорытися князю великому Витовту* (Рач., л. 260). У сказах *А князю Швиртигаилу тогда сущу младу, и нача Феодор Весна владети градомъ Витебьскомъ и всею землею Витебьскою, советомъ и указаниемъ короля Якаила* (Сл., л. 26 аб) – *А князь Швиртыгаило тогда еще молод, и будетъ Федор Весна деръжати Витебск с прыказаня короля Якгеила* (Рач., л. 259) назіраем замену «давальнага самастойнага» выказнікам, выражаным прыметнікам.

У навуковай літаратуры адзначаецца, што канструкцыі з «давальным самастойным» выступаюць правобразам даданых сказаў часу ці прычыны (у асобных выпадках – умовы ці ўступкі) [1]. Як вынікае з разгледжанага матэрыялу абодвух спісаў «Летапісца вялікіх князёў літоўскіх», такія змены ў іх не знайшлі адлюстравання. Разам з тым аналіз летапісных розначытанняў дае магчымасць усвядоміць механізм

станаўлення літаратурных нормаў з улікам таго, што прыёмы рэдактарскай апрацоўкі летапіснага тэксту ілюструюць праяўленне нарматыўнай варыянтнасці, якая была характэрна старажытнай беларускай мове на ўсім працягу яе развіцця. Факты замены архаічных сінтаксічных рыс, разгледжаныя вышэй, з аднаго боку, сведчаць пра ўвядзенне ў пісьмовы ўжытак новых формаў, а з другога, ілюструюць працэс паралельнага функцыянавання архаічных сінтаксічных канструкцый у тагачаснай літаратурна-пісьмовай традыцыі.

СПІС СКАРАЧЭННЯЎ

Акад. – Акадэмічны летапіс // Полное собрание русских летописей / Акад. наук СССР, Ин-т истории СССР ; [отв. ред. Б. А. Рыбаков]. – М., 1980. – Т. 35 : Летописи белорусско-литовские / сост., авт. предисл. и ред. Н. Н. Улащик. – С. 103–114.

Арх. – Летапіс Археалагічнага таварыства // Полное собрание русских летописей / Акад. наук СССР, Ин-т истории СССР ; [отв. ред. Б. А. Рыбаков]. – М., 1980. – Т. 35 : Летописи белорусско-литовские / сост., авт. предисл. и ред. Н. Н. Улащик. – С. 91–102.

БЛ – Баркулабаўскі летапіс // Полное собрание русских летописей / Акад. наук СССР, Ин-т истории СССР ; [отв. ред. Б. А. Рыбаков]. – М., 1975. – Т. 32 : Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного / сост., авт. предисл. и ред. Н. Н. Улащик. – С. 174–192.

Віл. – Віленскі летапіс // Полное собрание русских летописей / Акад. наук СССР, Ин-т истории СССР ; [отв. ред. Б. А. Рыбаков]. – М., 1980. – Т. 35 : Летописи белорусско-литовские / сост., авт. предисл. и ред. Н. Н. Улащик. – С. 103–114.

Еўр. – Еўраінаўскі летапіс // Полное собрание русских летописей / Акад. наук СССР, Ин-т истории СССР ; [отв. ред. Б. А. Рыбаков]. – М., 1980. – Т. 35 : Летописи белорусско-литовские / сост., авт. предисл. и ред. Н. Н. Улащик. – С. 214–238.

Крас. – Летапіс Красінскага // Полное собрание русских летописей / Акад. наук СССР, Ин-т истории СССР ; [отв. ред. Б. А. Рыбаков]. – М., 1980. – Т. 35 : Летописи белорусско-литовские / сост., авт. предисл. и ред. Н. Н. Улащик. – С. 128–144.

Рач. – Летапіс Рачынскага // Полное собрание русских летописей / Акад. наук СССР, Ин-т истории СССР ; [отв. ред. Б. А. Рыбаков]. – М., 1980. – Т. 35 : Летописи белорусско-литовские / сост., авт. предисл. и ред. Н. Н. Улащик. – С. 145–173.

Рум. – Румянцаўскі летапіс // Полное собрание русских летописей / Акад. наук СССР, Ин-т истории СССР ; [отв. ред. Б. А. Рыбаков]. – М., 1980. – Т. 35 : Летописи белорусско-литовские / сост., авт. предисл. и ред. Н. Н. Улащик. – С. 193–213.

Сл. – Слуцкі летапіс // Полное собрание русских летописей / Акад. наук СССР, Ин-т истории СССР ; [отв. ред. Б. А. Рыбаков]. – М., 1980. – Т. 35 : Летописи белорусско-литовские / сост., авт. предисл. и ред. Н. Н. Улащик. – С. 68–84.

Супр. – Супрасльскі летапіс // Полное собрание русских летописей / Акад. наук СССР, Ин-т истории СССР ; [отв. ред. Б. А. Рыбаков]. – М., 1980. – Т. 35 : Летописи белорусско-литовские / сост., авт. предисл. и ред. Н. Н. Улащик. – С. 36–67.

ХБ – Хроніка Быхаўца // Полное собрание русских летописей / Акад. наук СССР, Ин-т истории СССР ; [отв. ред. Б. А. Рыбаков]. – М., 1975. – Т. 32 : Хроники:

Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырно-го / сост., авт. предисл. и ред. Н. Н. Улащик. – С. 128–173.

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

1. *Борковский, В. И.* Историческая грамматика русского языка / В. И. Борковский, П. С. Кузнецов. – Изд. 6-е. – М. : URSS, 2016. – 510 с.
2. *Чамярыцкі, В. А.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры : узнікненне і літаратурная гісторыя першых зводаў / В. А. Чамярыцкі ; Акад. навук БССР, Ін-т літ. ; [рэд. Я. С. Лур'е]. – Мінск : Навука і тэхніка, 1969. – 192 с.